

Havasréti József

A magyar-zsidó irodalmi identitással kapcsolatos dilemmák tükröződése

Szerb Antal írásaiban

1.

Amennyiben a 2013-ban megjelent *„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban* kötet írásainak fogalmi térképén helyezzük el Szerbnek a saját származásához kapcsolódó megjegyzéseit, akkor két pólust kell figyelembe vennünk. Az egyik az (önmagában is összetett) zsidó kulturális tradíció képviselője vagy legalábbis tudatos irodalmi feldolgozója, a másik pedig a teljesen asszimilálódott, az európai irodalmi kultúra univerzális humanizmusát képviselő irodalmárook pozíciója, akiket a harmincas években mind jobban erősödő antiszemitizmus, valamint a zsidóság jogfosztását célzó és végrehajtó törvények emlékeztettek arra, hogy ők (immár és ismét) zsidók. Szerb működését az utóbbi pólus terében kell értelmeznünk. A nyilvánosság elé szánt irodalmi működésében nincs olyan jelzése Szerbnek, amit közvetlenül a zsidósággal való azonosságtudathoz kapcsolhatunk. Ugyanakkor, némileg pszichologizálva, azt a feltételezést is megfogalmazhatjuk, hogy Szerbnek a kulturális-irodalmi mimikriához, álcázáshoz és hasonló jelenségekhez való nagyfokú vonzódása összefüggésben állhatott származásával – de ugyanígy családja rossz anyagi helyzetével, valamint pszichológiai alkatával (félénkség, szorongás, szexuális identitásproblémák) is.

Miként Szűcs Teri és Schein Gábor írják: „A »zsidót« olyan bonyolult társadalmi-pszichológiai identitáskonstrukciónak tekintjük, amely dinamikus alakul a saját és az idegen tekintetek tükörszerű kölcsönösségének, sok tekintetben felcserélhetőségének terében. Ez azt is jelenti, hogy a »zsidó« sokkal inkább tárgya a tekinteteknek, mintsem szubjektuma.”¹

¹ Előszó. In. *„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*, szerk.: Schein Gábor–Szűcs Teri, Budapest, Eötvös Kiadó, 2013, 7.

E megfogalmazás Szerbre és működésére is jól illik. Az önéletrajzi írásmódhoz tartozó, gyakran töredékes szövegeiben láthatjuk,

hogyan amikor saját magáról mint zsidó származású egyénről gondolkodott, akkor többnyire a többségi társadalom által kialakított (torzító) tükörben szemlélte önmagát. Az így kialakult, persze az identitásharc folyamatosan érvényesülő dinamikája miatt gyakran változó körvonalakkal rendelkező kép olyan alakot jelenített meg, aki társadalmi helyzetét tekintve kívül helyezkedett el a számára normaként megjelenő keresztény-középosztályi tartományon, de talán még saját önértékén mérlegelve is alacsonyabbrendű egzisztenciával rendelkezett, és ami talán a legrosszabb: valamiféle „kétsíkú élet” foglyaként élte napjait. Szerb kételyei hátrahagyott („megtagadott”) származásával álltak kapcsolatban (ez nyomasztotta), bizonyosságai pedig (hogy ő hívő katolikus és derék magyar, aki irodalmi működésével a magyar nemzeti kultúrát szolgálja) társadalmi színlelésként vagy kompenzációs gyakorlatokként értelmeződtek. Szerbnek azzal is tisztában kellett lennie, például közeli barátjának, Komlós Aladárnak korabeli írásaiból, hogy a modern irodalmár értékrendjével rendelkező zsidó származású írástudók között is voltak olyanok, akik a kikeresztelkedést és az asszimilációt nem egyszerűen a terhes múlt hátrahagyásának tartották, hanem a gyökerek megtagadásának, afféle erkölcsi vétségnek.²

² Lásd például Komlós Aladár: *Zsidó írók – zsidó közösség* (1941). In. Uő: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2009, 106–111.

Fontos látnunk, hogy Szerb Antal saját identitásának kialakítása, annak megszilárdítása – és értelmezése – folyamatában még azokat a szokásos fogódzókat sem vette igénybe, amelyekhez olykor az univerzális humanizmus, a szekularizált modernség közegében alkotó szerzők is odafordultak: tudatosan és szinte önkínzó módon elutasított mindent, a zsidóság történelmi nagyságát, gazdasági, kulturális és tudományos kiválóságát, vallási egyedülvalóságát hangsúlyozó „zsidó büszkeség”-et. „A zsidóság, mint minden elnyomott kisebbség, szeret dicsekedni azzal, hogy mi mindent »adott az emberiségnek«, ő adta Heinét, Meyerbeert és Einsteint stb. Ez mind szép, de nagy emberei a legtöbb népnek voltak. A zsidóság tragédiája az, hogy nem dicsekedhet a legnagyobbal, amit adott, Jézussal és a kereszténységgel.”³

³ Szerb Antal: *Naplójegyzetek (1914–1943)*, Budapest, Magvető, 2001, 275.

Itt az is látható, hogy Szerb valóban a többségi álláspont tükrében szemlélte önmagát (és a közösséget, amelyből kikeresztelkedésével hajdan kilépett), hiszen ez az érvelésmód már a teológiai antiszemitizmus gondolatkörével érintkezett. Szerb ily módon azokhoz az álláspontokhoz sem kerülhetett közel, melyek az hirdették, hogy Jézus működésének célja és rendeltetése a zsidóság történelmi küldetésének betöltése – ilyen gondolatokat fogalmazott meg a húszas években Bíró Lajos, valamint az ő nyomán Erdős Renée.⁴

⁴ Mészáros Zsolt: A zsidó önmeghatározás tétjei és dilemmái Erdős Renée *Ősök és ivadékok* című tetralógiájában. In. „Zsidó” identitásképek..., 11-24., 20-22.

2.

Szeretném vázolni azon értelmezési teret, amelynek kontextusában Szerb írásainak olyan rétegeiben is megragadhatjuk a származásához kapcsolódó identitásproblémákat, mely szövegek betűjük szerint nem utalnak erre. Tisztában vagyok azzal, hogy a „beszédesebb hallgatás” mechanizmusára épülő értelmezések könnyen a spekuláció területére vezethetnek, ennek ellenére szeretnék néhány kissé spekulatív észrevételt is megfogalmazni. Többen utaltak rá, hogy írásaiban a karakterépítést, a cselekményszöveget, a dramaturgiai technikát illetően igen gyakran megfigyelhetők a különféle álcázási gyakorlatok reprezentációi: „nincs izgalmasabb, mint amikor valaki egyúttal valami más is” – írta a *VII. Olivér*-ben. E felfogást joggal vonatkoztathatjuk nemcsak a Szerb-hősökre, illetve az általa teremtett vagy másoktól átemelt cseles dramaturgiai helyzetekre, hanem magára Szerb Antalra is. A *Könyvek és ifjúság elégiája* című esszéje pont arról szól, hogy irodalmi karrierje és addigi életműve miként értelmezhető folyamatosan cserélődő álcák és maszkok sorozataként, illetve, hogy mi biztosít ennek az „álhatatlanságnak” valamiféle kétséges egységet. Kissé sarkítva úgy is fogalmazhatunk, hogy az életmű koherenciáját és integritását egyrészt a folyamatos egzaltáció (az irodalmi messianizmus), másrészt a folyamatos képmutatás (az irodalmi „kaméleon-ság”) biztosítja. Ez – Sík Sándor szavait idézve – maga a „kétsíkú élet”. A Szerb írásaiban található, az álcázáshoz és (ettől nem függetlenül) a meg hasonlítás jelenségéhez kapcsolódó szövegelemek, illetve a zsidó származás okozta szorongás közötti kapcsolat létének feltételezését a következőkre alapozom. Egyrészt a nem irodalmi nyilvánosság elé szánt szövegeiben (magánlevelek, naplók, feljegyzéstöredékek) folyamatosan találunk olyan helyeket, amelyekben zsidó származása felett töpreng, e töprengésekből kiderül, hogy e körülmény nyomasztja, de az is kiderül, hogy megpróbál ezeken az érzéseken felülkerekedni. Ezzel párhuzamosan a Szerb által publikált szövegekben számos olyan részlet található, amelyek (nézőponttól függően) e felülkerekedés sikerét vagy kudarcát érzékeltetik. Tehát a nyilvános életműnek van egy olyan látens/intim szöveg háttere, amely kapcsolódik a zsidó identitás kérdéséhez, de az ebben felmerülő dilemmákról a nyilvánosságához beszélő Szerb folyamatosan hallgat.

A privát iratokban a zsidó kulturális kontextushoz kapcsolódó motívumok a nyilvánosság elé szánt szövegekben már átértelmezve jelennek meg. Ennek jó példája *A ghekkó álma* című részlet Szerb naplójából,

ami továbbírt formában feltűnik egyrészt az *Utas és holdvilágban*, másrészt *A harmadik toronyban* is.⁵

⁵ Lásd Szerb Antal: *Naplójegyzetek*, 79.

Naplójában, illetve második regényében Szerb a sikátorok szűkösségéhez, labirintusjellegéhez a kísértetiesség érzését társítja. Talán nem túlzás feltételezni, hogy Szerb szövegében mind a hőst, mind a szerzőt a hátrahagyott zsidó múlt, vagyis a származás „követi”, ezekhez kerül a sikátor labirintusának foglyaként „túl közel”. Egyébként a valóságosan létező római gettóról az *Utas...* szövege ugyancsak megemlékezik, egyrészt egzotikumként, mitizálva (tehát az elbeszélőtől és hőstől jócskán eltávolítva), másrészt pedig oly módon, hogy a regé-

ny szövegében a gettó a Trastevere városnegyed „helyeinek” halálszimbolikájához kapcsolódva tűnik fel.⁶

⁶ Szerb Antal: *Utas és holdvilág*, Budapest, Magvető, 2008, 316.

Feltételezhető, hogy az a körülmény, miszerint Szerb igen gyakran nagy jelentőséget tulajdonít egyes szereplői származásának, míg más esetekben ugyanerről a kérdéstről hallgat, a zsidó származással kapcsolatos identitásproblémákhoz is kapcsolódik. *A Pendragon legendában* és az *Utas és holdvilágban* is szembeszökő, hogy számos szereplő származását kimerítően tárgyalja Szerb – csak éppen a két főhősét nem, akik (most egy pillanatra tekintsünk el a hős, az elbeszélő, illetve a szerző azonosságát firtató elméleti vitáktól) a szerző valamiféle alteregóiként is felfoghatók. Dr. Bátky Jánosról nem tudunk meg semmit, csak azt, hogy magyar, Mihályról pedig bizonyos szocio-kulturális faktorok (fesztelen viszony a kultúrához, viszonylagos jómód, üzleti pálya stb.) alapján feltételezhető, hogy talán a zsidó középosztályhoz tartozik, de erről a szerző nem beszél. Persze joggal mondhatjuk, miért is írt volna erről Szerb, semmi sem indokolta különösebben a két főhős származásának részletesebb taglalását. Ugyanakkor láthatjuk, hogy a korabeli lektűr irodalomban is előfordult, hogy a (zsidó származású) szerző hangsúlyt helyezett hősének zsidó származására (például Körmendi Ferenc regényei esetében),⁷ másrészt pedig Szerb mind *A Pendragon legendában*, mind az *Utasban*, mind a *Nyakláncban* nagy előszeretettel foglalkozott a származás kérdésével – csak épp két jelentős regényének főszereplőjét illetően nem. *A Pendragon legendában* sorakoznak a kissé leegyszerűsítő nemzetkarakterológiai portrék és torzképek (kelták, angolok, németek, kínaiak, olaszok stb.), az *Utas és holdvilágban* szintén, de az utóbbi regényben még érdekesebb a Waldheim Rudi nevű kulcsfigura származásának firtatása.

⁷ Lásd Deczki Sarolta: *Vészterhes emberöltők – Körmendi Ferenc három regénye*. In: „Zsidó” *identitásképek...*, 81–90.

(Waldheim:) – ...ők Németországban élnek, kedves apósoméknál, és megvetnek engem. Újabban már nem csak az erkölceim miatt, hanem azért is, mert nem vagyok német.

(Mihály:) – De hiszen német vagy, faj szerint legalábbis.

(Waldheim:) – Jó, jó, de azért egy ilyen Auslandsdeutsche, egy ilyen pozsonyi, egy ilyen előőr a Duna-medencében, nem számít egyenrangúnak. Legalábbis a fiam ezt mondja a kollégái előtt.⁸

⁸ Szerb Antal: *Utazás és holdvilág*.

Tehát Waldheimet azért utálta ki házasságából feleségének náci barát családja, mert nem „igazi” német. A *Királyné nyaklancában* a kérdés direk-
tebb alakban fogalmazódik meg: „Századunknak talán legdöntőbb, legérdekesebb tudományos vitája az a kérdés, vajon mikor dől el az ember jelleme és sorsa, születése előtt vagy születése után? Átöröklés vagy környezet? »Gének« vagy *behaviorism*? Titokzatos kis testecskek, amelyek az ősök testéből költöznek át az ivadékaiba, vagy pedig a gyermekkorban szerzett »kondicionált reflexek«, ösztönös viselkedési módok, amelyek bizonyos körülmények között mindig megismétlődnek? Valószínűleg mindkét tábornak igaza van, vagy inkább egyiknek sem. Az ember jellemének kialakulásában játszhat bizonyos szerepet az átöröklés is és a gyermekkori beidegződések is, és emellett az egyéniség sokkal bonyolultabb, semhogya akár az egyik a két tényező közül, akár mind a kettő együttvéve maradék nélkül meg tudná magyarázni.”⁹

⁹ Szerb Antal: *A királyné nyaklancja*, Budapest, Magvető, 2008, 23–24.

Ha Szerb álláspontjára lennénk kíváncsiak, akkor Szerb Antal a kultúra elsőbbségét fogadta el. Egyrészt, mert egész kultúraszemlélete és antropológiája szembehelyezkedik a genetikus meghatározottság tanításaival, másrészt itt figyelniük kell arra, hogy a könyv a negyvenes évek elején készült, és 1943-ban jelent meg. A zsidótörvények sokkoló hatása arra készítette Szerbet, hogy – számos etnológiai, néplélektani és kulturális antropológiai szakkönyv kijegyzetelése nyomán – a születési determinációt egyértelműen elutasító nézeteket fogalmazzon meg.¹⁰

¹⁰ Szerb Antal: *Feljegyzések a németiséggel kapcsolatban*. 1939–1940-es évek eleje. PIM V. 5462/223.

Ennek ellenére Szerb *A királyné nyaklancában* nem hagyta figyelmen kívül azt a koncepciót sem, miszerint az ember sorsát valóban a származása határozza meg. E feltevés ugyanis jól illik néhány szereplőjének domináns viselkedéséhez, így előbbé-hitelesebbé varázsolja a szóban forgó figurát. De ebben az összefüggésben válik feltűnővé az is, hogy Szerb egy kitérő során foglalkozik a „talján” Cagliostro feltételezett zsidó származásával is: egy 1791-ben megjelent könyv „szerzője... úgy tudta, hogy Cagliostro zsidó származású, legalábbis apai ágon. Fennmaradt nagyszámú arcképe nem mond ellene ennek a feltételezésnek. De természetesen ugyanennyi joggal mondhatjuk arcát olaszos jellegűnek is. Goethe... Palermóban járván felkereste Cagliostro hozzátartozóit, akik szívesen fogadták; Goethe nem említi, hogy zsidók volnának; igaz, hogy ő... csak a nem-zsidó ággal beszélt.”¹¹

¹¹ Szerb Antal: *A királyné nyaklancja*.

Különösebb jelentősége nincs az adatnak, Szerb mindegyik lehetőséget felvillantja, ugyanakkor mintha mégiscsak tisztázni szeretné a életműben kulcsszerepet betöltő szélhámos-mitológia egyik nagy empátiával ábrázolt és voltaképpen pozitív szerepet játszó figuráját a zsidó származás „terhe” alól. Egyébként újból hangsúlyozni szeretném, nem azt tartom fontosnak, hogy Szerb Antal szerint Cagliostro zsidó volt-e, avagy sem, hanem azt, hogy a zsidótörvények légkörében írott könyvében az alakok jellemzésének és a dramaturgiai mechanizmus mozgatásának egyik legfőbb eszköze a szereplők *származásának* részletes taglalása. A Kádár-korszakban széles körben elfogadott volt az az értelmezés, amely szerint *A királyné nyakláncának* szövege a Horthy-rendszer hanyatlásának politikai allegóriája.¹²

¹² Lásd például Kovács Győző: *Az értelem erőfeszítése. Szerb Antal utolsó regénye (Irodalmi Szemle, 1966).* In: *Tört pálnak 2. Írások Szerb Antaltól 1949-től napjainkig*, szerk.: Wágner Tibor, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 268–271., 268.

Ezzel az erővel azt is mondhatjuk, hogy a könyv a zsidótörvények által felvetett identitásproblémák végig gondolásának politikai allegóriája.

3.

A harmincas évek vége felé mind gyakoribbá válnak Szerb Antal feljegyzéseiben mind a zsidóság történelmi és kulturális szerepét érintő szövegtörredékek, mind a saját helyzetét értelmező megjegyzések. Ugyanakkor nem biztos, hogy Szerb egyértelműen azért hallgatott a származásához kötődő problémáiról, mert szégyellte ezeket, vagy tartott volna a következményektől. Ez is közrejátszhatott. Fontosabbnak érzem ennél, hogy Szerb olyan irodalmi imázst alakított ki saját működését illetően, amiben nem volt helye a származásával kapcsolatos dilemmáknak. A közös és egyetemes európai irodalmi kultúra szimbolikus terében feloldódtak a származásproblémák; e közegben gondolkodva és alkotva valóban horizonton kívülre kerülhettek mind a származásához, mind a „szabályos lipótvárosi kultúrbeszélgetésekhez”,¹⁵ mind a zsidó azonosságtudathoz kapcsolódó problémák. Szerb idejében ez az identitásmintázat teljesen elfogadott és elterjedt volt, sőt valószínűleg ez lehetett az asszimilálódott magyar zsidósághoz tartozó irodalmárok meghatározó identitásmintája. Az európai, humanista kulturális identitást elfogadó-érvényesítő szerzők esetében a zsidótörvények sokkja hozta el azt a fordulatot, hogy a többség mégiscsak zsidónak tekinti őket, és ennek következtében némelyek immár valóban zsidóként kezdtek gondolni önmagukra. A „származás” iránti rosszindulatú érdeklődés mind intenzívebbé válása egyébként a nem zsidó származású, de valamiképpen kisebbségi, az új rendben akár idegenként is értelmezhető identitással, illetve identitáselemmel rendelkező írástudók

esetében is traumákat idézhetett elő. Szerb baráti, illetve ismeretségi köréből említve példákat: a magát felmenői jogán birodalmi németnek valló Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című könyvét Horváth János mint a *német* irodalomtudomány jelentős fejleményét méltatta recenziójában.¹⁴ Ugyancsak Thienemann a második világháború befejezése után meghökkenve értesült arról, hogy egyetemi felettese, Zsiray Miklós önkényesen megváltoztatta nevét, mégpedig Thienemannról a magyarosan hangzó *Tass* Tivadarra, hogy kiváló kollégája ne kerüljön rá a kitelepítendő német származású professzorok listájára.¹⁵ Egyébként Thienemann a későbbiekben Theodore Thass-Thienemann alakban kezdte használni nevét, mintegy visszanyerve ezzel a névváltoztatással korábban elveszített „idegenségét” is, hiszen (mint Dávidházi Péter egy szellemes megjegyzésében utal rá) a Th. Th. monogram láttán eszünkbe juthat, hogy „th” betűkapcsolat egyetlen magyar szó elején sem szerepel.¹⁶

¹⁴ Lásd Szerb Antal: *Naplójegyzetek*, 106.

¹⁵ Dávidházi Péter: *Menj, vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*, Pécs, Pro Pannonia, 2009, 141.

¹⁶ Uo., 122–123.

¹⁷ Uo., 123.

Az örmény származású Zolnai Bélát Németországban – egy Hitler-beszéd alkalmával, ahová sajtótudósítóként kirendelték – zsidónak nézték a tömegben, és majdnem meglincselték.¹⁷

¹⁸ Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*, Pécs, Pannonia Könyvek, 2010, 47. Vö. Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet*, Budapest, Napvilág, 2001, 65–66.

De itt említhetjük Márai Sándort is, aki ittas állapotban Farkas Gyula rasszista irodalomtörténetét magasztalta Szerb Antal társaságában, mire a magát sokszorosan megalázottnak érző Szerb sírva fakadt.¹⁸

¹⁹ Az incidens értelmezését lásd Havasréti József: *Szerb Antal*, Budapest, Magvető, 2013, 638–641.

Ezek olyan, többé-kevésbé drámai és egyúttal szimbolikusnak tekinthető alkalmak, melyek során felfoszlott a korábbi identitás szerkezet szövédéke, és megfigyelő és megfigyelt, hogy úgy mondjam, kölcsönösen leleplezte egymást, és a kisebbséghez tartozó személy abban a torzító tükörben ismerte fel magát, amelyet a többség tartott elé.

